

bekend haar formele beslag in 1594, maar kende er uiteraard toen reeds een hele voorgeschiedenis. Aan het kerkelijk leven in de zestiende eeuw zijn gewijd een bijdrage van Menno Smid over de 'Kirchliche Beziehungen zwischen Groningen und Ostfriesland im 16. Jahrhundert' en een van J. G. J. van Booma, die bronnen voor de ontstaansgeschiedenis van de hervormde gemeente in de jaren 1557-1579 aandraagt. Een belangrijk deel van het opstel van S. Zijlstra over de dopers in Groningen, 1530-1795, gaat uiteraard ook over de zestiende eeuw. Over de negentiende eeuw gaan, behalve het reeds genoemde opstel over Hofstede de Groot, het levensbeeld van Frouwe Venema, de echtgenote van de Afscheiden voorman Hendrik de Cock (geschreven door J. van Gelderen), de korte notitie van E. H. Cossee over de stichting van de remonstrantse gemeente in 1878 en een tweetal studies over de rooms-katholieken en hun kerken (E. O. van der Werff en F. A. van Liere), waarin trouwens ook de twintigste eeuw meegenomen wordt. De Vrijmaking van 1944 (door W. G. de Vries) en twintig jaar oecumene (door Gerben Hoogterp) zijn de overige voor die eeuw beschreven aspecten. Een tijd die uiteraard ook aan de orde komt in de schets van de geschiedenis van de Groningse joodse gemeente (W. J. van Bekkum en E. Schut) en de analyse van de Jubeljaarspredikatiën op de eeuwgetijden van 1594 (G. van Halsema Thzn.).

Deze weergave van de inhoud laat een ruime verscheidenheid zien. Die is er ook in omvang, variërend van zes tot achtentwintig bladzijden. Zo'n variatie zegt weinig over belang en kwaliteit van de betreffende bijdragen, maar geeft wel aan dat deze in opzet en breedte nogal uiteenlopen. Van een generale thematiek of aanpak is in deze bundel dan ook geen sprake. Van bewuste selectie der onderwerpen lijkt geen sprake geweest te zijn. Of er opmerkelijke breuken dan wel continuïteiten in de Groningse godsdienstigheid zijn aan te wijzen, blijft verborgen, zo goed als het lot der rooms-katholieken tussen 1594 en de negentiende eeuw, de geschiedenis der doopsgezinden na 1795, die der hervormden na 1594 en der gereformeerden na 1887. Voor zulke zaken en de geschiedenis van de Groningse gelovigheid als actie (waarom vonden de Groningers wel en de afgescheidenen niet veel weerklank onder de stadjes, doleantie en vrijmaking daarentegen juist weer wel?) moet men elders terecht. Dit *Geloven in Groningen* geeft gewoon achttien diverse, voor elk-wat-wils en gemiddeld aardige opstellen over evenzoveel stukjes plaatselijke geschiedenis.

G. J. Schutte

Clusterbespreking over Suriname:

A. van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Dissertatie VU Amsterdam 1991; Caribbean series XIII; Leiden: Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde, 1993, xiii + 494 blz., f60,-, ISBN 90 6718 052 1, ISSN 0921 9781); W. Heilbron, *Colonial transformations and the decomposition of Dutch plantation slavery in Surinam* (Caribbean culture studies III; Amsterdam: Amsterdam centre for Caribbean studies, 1992, 133 blz., f 18,-, ISBN 90 70313227); J. Toes, *Wanklanken rond een wingewest. In de nadagen van de Surinaamse slavernij* (Dissertatie VU Amsterdam 1992; Hoorn: Drukkerij Noordholland, 1992, x + 314 blz., f42,50, ISBN 90 9005508 8); F. H. R. Oedayrajsingh Varma, *De slavernij van Hindustanen in Suriname. Een kultureel-antropologische en sociaal-geografische benadering van onze verzwegen historie* (Paramaribo, 1993. Het boek is verkrijgbaar bij de auteur door overmaking van f35,-, (incl. porto) op postrekening 4886392 tnv de auteur, postbus 70225, 1007 KE Amsterdam, tgv uitgeverij PDJ 69 te Suriname).

In vergelijking met andere Caraïbische slavernijssystemen heeft de Surinaamse slavernij altijd een bijzonder slechte naam gehad. Die slechte naam gaat terug op het reisverslag van de Britse

officier John G. Stedman waarvan tussen 1792 en 1818 maar liefst tien drukken verschenen, waaronder een Nederlandse editie. Stedman beschreef op aangrijpende wijze de wreedheden waarmee de exploitatie van de Surinaamse slaven en de bestrijding van de marrons gepaard gingen. Britse en later Nederlandse abolitionisten verspreidden vervolgens dit negatieve beeld van de Surinaamse slavernij. Tijdens het Britse tussenbewind in Suriname schreef gouverneur P. Bonham:

Ik heb ... 21 jaren in de West-Indiën verkeerdt, en in iedere kolonie heb ik steeds gehoord, *dat het eene zeer zware straf voor een neger was, om hem aan een planter in Suriname te verkoopen, en ik bevind nu dat zulks waarheid is.* Ik ben nog in geene kolonie geweest, waar de slaven zoo slecht worden behandeld ...

Via de *Geschiedenis van Suriname* van de Nederlandse abolitionist J. Wolbers, waarin in 1861 Bonhams brief geciteerd werd, leefde dit ongunstige vergelijkende oordeel over de Surinaamse slavernij voort in de geschiedschrijving.

In 1980 plaatste P. C. Emmer in deel negen van de nieuwe *AGN* al een vraagteken bij dit vergelijkende oordeel over de Surinaamse slavernij, met het oog op de hardheid van andere Caraïbische slavernijssystemen, waarover inmiddels meer bekend was geworden. Nu, door de handelsuitgave van de dissertatie van Alex van Stipriaan over de Surinaamse plantage-economie tijdens de slavernij, waarop hij in 1991 cum laude aan de Amsterdamse Vrije Universiteit promoveerde, is er eindelijk een gefundeerd, evenwichtig oordeel over deze kwestie mogelijk. Volgens Van Stipriaans bevindingen valt de Surinaamse slavernij zeker hard te noemen. Maar niet harder dan die in bijvoorbeeld Guyana, Jamaica of Saint Domingue. Zoals bij zoveel aspecten van de plantage-economie nam Suriname wat betreft de behandeling van de slaven eerder een gemiddelde plaats in binnen het Caraïbisch gebied. Bovendien verschilde de behandeling van de Surinaamse slaven sterk in de tijd en per sector, op de suiker-, koffie- en katoenplantages. Aan het einde van de achttiende eeuw, toen Stedman zijn reisverslag schreef, waren de Surinaamse slaven er het slechtst aan toe en dan vooral op de suikerplantages. De relatieve hardheid van de Surinaamse slavernij is één van de vele kwesties waarbij Van Stipriaan de bestaande historiografie overtuigend corrigeert of nuanceert. Hij wordt daartoe in staat gesteld door drie bijzondere kwaliteiten van zijn studie.

In de eerste plaats kenmerkt zijn boek zich door een grote belezenheid in de historiografie van het Caraïbisch gebied. In de inleiding geeft Van Stipriaan een heldere, toegespitste samenvatting van de voornaamste discussiepunten in deze historiografie. In het verlengde daarvan is zijn studie in de tweede plaats systematisch comparatief uitgewerkt. De uitgebreide literatuur over de Caraïbische plantage-economieën tijdens de slavernij blijkt daartoe vele mogelijkheden te bieden. In de derde plaats, en dat is de hoofdverdienste van zijn studie, heeft Van Stipriaan een uitvoerig, vrijwel uitputtend kwantitatief onderzoek verricht naar het functioneren van de Surinaamse plantage-economie tijdens de slavernij, gebaseerd op plantage-archieven en ander ongepubliceerd bronnenmateriaal. Op inventieve wijze heeft hij de vele gegevens over individuele plantages op het microniveau gecombineerd met representatieve steekproeven van plantages op het mesoniveau, een methodische aanpak die valide, betrouwbare uitspraken mogelijk maakt op het macroniveau van de Surinaamse plantage-economie als geheel. De beschrijving en analyse van al deze gegevens heeft Van Stipriaan uitgewerkt in twee delen met dertien hoofdstukken. Leidraad vormt het contrast tussen roofbouw en overleven: tussen enerzijds de uitputting van arbeid, grond en kapitaal uit winststreven op korte termijn en anderzijds aanpassing en innovatie op langere termijn waardoor de Surinaamse plantage-economie in tegenstelling tot het stereotype beeld eveneens werd gekenmerkt.

In het eerste deel van het boek behandelt Van Stipriaan de Surinaamse plantage-economie als produktiesysteem. Achtereenvolgens komen de mobiliteit, de infrastructuur, de produktiefac-

toren, de produktiviteit en de innovatie aan de orde. Het levert een boeiend, gedetailleerd beeld op van het concrete functioneren van het Surinaamse plantagebedrijf. Typerend voor de interactie tussen roofoverleving en overleven in de Surinaamse context was de voortdurende strijd tegen het water die de vruchtbare maar drassige bodemgesteldheid noodzakelijk maakte. Belangrijk voor alle aspecten van de Surinaamse plantage-economie is het bovengenoemde onderscheid tussen de suiker-, koffie- en katoensectoren. Het gebruikelijke beeld van snelle opkomst en sterk verval van de Surinaamse plantage-economie blijkt vooral typerend te zijn voor de koffie. De suikerproductie, die steeds belangrijker werd, kenmerkte zich door een geleidelijke groei, ondermeer door technologische innovaties in het productieproces. De katoen nam in dat opzicht een tussenpositie in. Veel hing af van de kwaliteiten van de Surinaamse planters en administrateurs die de plantages voor de afwezige eigenaren in Nederland beheerden. De koffie, een typisch 'boom'produkt, trok slechtere beheerders aan dan de suiker.

Wel was de arbeid op de suikerplantages, waarop de getalsmatig afnemende slavenpopulatie in toenemende mate geconcentreerd werd, door de aard van de intensieve suikerteelt en gevaarlijke suikerverwerking, het hardst. In het tweede deel behandelt Van Stipriaan vooral de verschillende aspecten van het slavernijstelsel in Suriname. Verhelderend is zijn analyse van de centrale plaats die de zwarte bastiaan als voorman van de slavenmacht naast de snel wisselende blanke directeuren op de plantages innam. De Surinaamse slavernij werd in demografisch opzicht door een hoge mortaliteit en lage nataliteit gekenmerkt. Door abolitionistische auteurs werd dit aangevoerd als bewijs voor de bijzondere hardheid van de Surinaamse slavernij, maar Van Stipriaan toont in een vergelijkende analyse aan dat de Surinaamse slavernij ook in dit verband weinig afweek van de andere grote slavernijstelsels in het Caraïbisch gebied. Bovendien werden de arbeids- en levensomstandigheden van de Surinaamse slaven in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk verbeterd, onder invloed van de stopzetting van de slavenhandel en andere humanitaire overheidsmaatregelen. In de decennia voorafgaande aan de late Nederlandse afschaffing van de slavernij in 1863 toonden de Surinaamse slaven zich in toenemende mate bewust van hun toegenomen macht en verzetten zich vaak met succes tegen onwettelijke maatregelen, zoals het overplaatsen van de slavenmacht van de ene naar de andere plantage. Van Stipriaan geeft een voorbeeld van een plantagedirecteur die tot drie keer toe door de eigenaren ontslagen moest worden omdat de slaven zijn bewind niet aanvaardden. Het slavenverzet veranderde zo geleidelijk van aard: van massale opstanden zoals marronage tegen het systeem tijdens de achttiende eeuw naar concrete belangenbehartiging binnen het systeem tijdens de negentiende eeuw. Ondermeer door de groeiende ruimte die voor eigen voedselteelt geboden werd ontwikkelden de Surinaamse slaven zich volgens Van Stipriaan steeds meer tot 'proto-peasants', opnieuw de trend in de overige Caraïbische koloniën volgend.

Na lezing van Van Stipriaans vernieuwende studie moet de laatste publikatie van Waldo Heilbron wel haast tegenvallen. Aan de zelfde materie waarvoor Van Stipriaan bijna vijfhonderd pagina's nodig had besteedt Heilbron zo'n 130 pagina's. Zijn studie over de Surinaamse slavernij is alleen op secundaire literatuur en gepubliceerde bronnen gebaseerd. Vanuit een neomarxistisch afhankelijkheidsperspectief herhaalt hij vele gevestigde opvattingen die door Van Stipriaans onderzoek onjuist zijn gebleken. Zo werd de Surinaamse slavernij als produktiestelsel zoals alle slavernijstelsels door een inherente tendentie tot stagnatie en verval gekenmerkt volgens Heilbron. Daarmee veronachtzaamt hij het relatieve succes van de suiker in het Caraïbisch gebied en van de katoen in het Zuiden van de Verenigde Staten. Evenals andere slavernijstelsels vormde de Surinaamse slavernij een totaalinstelling, vergelijkbaar met het concentratiekamp, die de persoonlijkheid van de slaven tot een onnozele 'Sambo' zou reduceren. Deze these van de Amerikaanse historicus S. M. Elkins is voor Noord-Amerika al lang overtuigend verworpen en klopt ook voor Suriname niet, zoals Van Stipriaan heeft aangetoond. Heilbron constateert overigens zelf ook dat er steeds verzet onder de Surinaamse slaven geweest

is. Maar hij identificeert dit verzet vooral met de achttiende-eeuwse marronage en mist de overgang naar pragmatisch verzet binnen het systeem die Van Stipriaan signaleert.

Extem werd de ondergang van de Surinaamse slavernij volgens Heilbron nog versterkt door de overgang van commercieel naar industrieel kapitalisme in de metropool. Ook deze neomarxistische these van de Trinidiaanse historicus Eric Williams is door nieuw onderzoek ondergraven. Het is echter een verdienste van Heilbron dat hij voor het geval van Nederland tenminste het trage, problematische karakter vaststelt van deze overgang van commercieel naar industrieel kapitalisme. Daarin paste de neomercantilistische exploitatie van Java onder het cultuurstelsel, die de Surinaamse plantageproductie tenslotte overvleugelde. Deze analyse had echter verder aan overtuigingskracht kunnen winnen als Heilbron gebruik had gemaakt van recentere literatuur dan Henriette Roland Hoists vooroorlogse werk.

Na de Britse en Franse abouties werd ook de Nederlandse afschaffing van de slavernij onvermijdelijk. Dat het nog tot 1863 zou duren voordat de emancipatie van de Surinaamse slaven een feit was, kwam door een impasse in de besluitvorming. Conservatieve ministers van koloniën enerzijds en liberale en anti-revolutionaire kamerleden anderzijds waren het eens over het beginsel van de abolitie maar verschilden van mening over de wijze waarop deze tot stand moest komen. Bij afwezigheid van zowel een krachtige abolitiebeweging als een sterke planterslobby speelden ministers en kamerleden de hoofdrol in de Nederlandse afschaffing van de Westindische slavernij. In de Nederlandse geschiedschrijving heeft dit betrekkelijk marginale emancipatiebeleid relatief veel aandacht gekregen. Men kan zich dan ook afvragen of er werkelijk nog plaats is voor de volwaardige dissertatie op dit terrein, waarop Jaap Toes onlangs aan de VU promoveerde. Deze gedachte moet ook bij Toes zijn opgekomen want in de samenvatting stelt hij dat naast de hoofdrolspelers ook de figuranten een plaats verdienen in het historisch drama van de Surinaamse emancipatie. Van de drie personen die hij uitvoerig belicht in zijn boek verdienen er twee om als bijrolspelers betiteld te worden, maar de derde was inderdaad niet meer dan een figurant.

In de eerste plaats was daar generaal C. P. Schimpf, gouverneur van Suriname tussen 1855 en 1859. Deze voormalige Indische militair was het vooral om de rust en orde in de kolonie te doen. In dat kader maakte hij zich sterk voor de benoeming van bezoldigde districtbestuurders, de zogenaamde landdrosten. Vervolgens raakte hij echter in conflict verwickeld met het ministerie van koloniën in Den Haag over hun aantal, bezoldiging en behuizing. De abolitionistische schildering van de wreedheden van de Surinaamse slavernij vond Schimpf schromelijk overdreven. Hij zou tenslotte als gouverneur ontslag nemen mede omdat hij de geleidelijke emancipatievoorstellen van de conservatieve ministers van koloniën nog te ver vond gaan. Deze houding maakte hem tot het mikpunt van felle aanvallen in de kleine, liberale en fel abolitionistische *Provinciale Friesche Courant* in Nederland. Ook de tweede bijrolspeler, de antirevolutionaire abolitionist J. W. Gefken, die in 1856 tot procureur-generaal in Suriname benoemd was om de naleving van de nieuwe slavenreglementen te controleren, was volgens de Friese krant veel te terughoudend tegenover de Surinaamse planters. Gefken zat tussen twee vuren, want volgens gouverneur Schimpf hield hij juist te veel rekening met de slaven. Ondanks zijn geïsoleerde positie hield Gefken het tot na de afschaffing van de slavernij in Suriname uit, om in 1867 als antirevolutionair kamerlid naar Nederland terug te keren. Tenslotte behandelt Toes uitvoerig het doen en laten van I. J. Rochussen, een bizarre figurant in het geheel. Benoemd tot landdrost in 1856 maakte hij op wachtgeld werkeloos in Suriname verkerend door zijn grillige, egotistische gedrag gouverneur Schimpf en procureur-generaal Gefken het leven zuur. Terugekeerd in Nederland schreef hij nog steeds op wachtgeld hoogst waarschijnlijk de beschuldigende artikelen tegen Schimpf en Gefken in de Friese krant. Tenslotte was hij voor het ministerie van koloniën ook niet langer te handhaven. Hij kreeg eervol ontslag en ging naar Amerika om daar

zijn geluk te beproeven. Volgens Toes leed Rochussen aan een manisch-depressieve psychose. Dat maakt hem interessant voor de geschiedenis van de psychiatrie in Nederland maar nauwelijks voor de geschiedenis van de Nederlandse afschaffing van de slavernij, waarin hij een volstrekt ondergeschikte rol speelde.

Op de afschaffing van de negerslavernij in Suriname volgde de contractarbeid van Hindustanen en Javanen. De Britse historicus Hugh Tinker vestigde in 1974 de aandacht op de Indiase contractarbeid in Suriname en andere plantagekoloniën onder de titel *A new system of slavery*. Inderdaad waren er in arbeids- en levensomstandigheden onder de contractarbeid op de plantages veel overeenkomsten met de voorafgaande negerslavernij. Maar er waren ook belangrijke verschillen. In Suriname gold het contract voor slechts vijfjaar, keerde een derde van de arbeiders na afloop naar India terug en ontbraken de wrede lijfstraffen die zo kenmerkend waren geweest voor de negerslavernij. Dergelijke verschillen veronachtzaamt F. H. R. Oedayrajsingh Varma volkomen in zijn publikatie over de Hindustaanse contractarbeid in Suriname. Volgens hem vormde deze contractarbeid een nog hardere vorm van slavernij dan de voorafgaande negerslavernij. Oedayrajsingh Varma is dan ook geen historicus maar een geograaf. Zijn publikatie is een nationalistisch, om niet te zeggen lokaal-chauvinistisch pamflet. In overdreven, gruwelijke termen schildert hij de Britse koloniale uitbuiting in India die de Hindustanen overzee dreef, naar een zo mogelijk nog gruwelijker bestemming in Suriname. Zijn verhalen over veelvuldige moord, doodslag en verkrachting in Suriname zijn niet behoorlijk geannoteerd en derhalve oncontroleerbaar. Het zelfde geldt voor zijn heroïserende schildering van Hindustaanse rebellie. In C. C. Goslinga's recente, uitvoerige handboek over de Nederlands-Westindische geschiedenis tussen 1791 en 1942 is maar één van de vele botsingen tussen Hindustaanse arbeiders en Nederlandse autoriteiten met dodelijke afloop die Oedayrajsingh Varma opdist terug te vinden. Volgens het nuchtere oordeel van de essayist Anil Ramdas ging het bij dergelijke incidenten niet om rebellie maar om een loonconflict. De nationalistische helden van Oedayrajsingh Varma zijn S. Ch. Bose in India, die tijdens de tweede wereldoorlog met de Duitsers en de Japanners tegen de Britten streed, en Desi Bouterse in Suriname. De Nederlanders, die als 'vliegende Hollanders' de ergste slavenhalers en houders zouden zijn geweest, hebben volgens Oedayrajsingh Varma nog een 'eereschuld' van twee miljard gulden jegens de Surinaamse Hindustanen, aan niet uitbetaald loon en premies. De enige, onbedoelde verdienste van deze publikatie is dat ze nog eens duidelijk aantoonde hoezeer er behoefte bestaat aan een degelijke historische studie over de Hindustaanse en Javaanse contractarbeid in Suriname na de afschaffing van de negerslavernij.

M. Kuitenbrouwer

M. Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen. Het jeugdtijdschrift in Nederland 1752-1942* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1992; Den Haag: Nederlands bibliotheek en lektuur centrum, 1992, 320 blz., f49,50, ISBN 90 6252 775 2).

Niet minder dan tweehonderdvijftig Nederlandse jeugdtijdschriften zijn van het midden van de achttiende eeuw af tot aan de tweede wereldoorlog gepubliceerd. En in feite nog veel meer, want talloze verenigingen gaven eigen krantjes voor kinderen en jongeren uit, maar die zijn in deze dissertatie niet meegeteld. Sommige bestonden tientallen jaren, andere stopten na enkele afleveringen, fuseerden, of verdwenen eenvoudig. Gezamenlijk vormen ze een hoorn des overvloeds voor de onderzoeker op het gebied van de historische pedagogiek. Marjoke Rietveld-van Wingerden heeft zich door de grote omvang van haar bronnenmateriaal niet laten